

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ
Кафедра соціально-гуманітарних дисциплін факультету № 6**

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

з навчальної дисципліни «Історія та культура України»
обов'язкових компонент
освітньої програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

262 «Правоохоронна діяльність» (правоохоронна діяльність)

за темою №2 «Київська Русь»

**м. Харків
2023 рік**

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
30.08.2023 Протокол № 7
(дата, місяць, рік)

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
25.08.2023 Протокол № 7
(дата, місяць, рік)

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та соціально-
економічних дисциплін
29.08.2023 Протокол № 7
(дата, місяць, рік)

Розглянуто на засіданні кафедри соціально-гуманітарних дисциплін (протокол від 25.08.2023 р. № 9)

Розробник:

Завідувач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін, доктор історичних наук, професор Греченко В.А.

Рецензенти:

Завідувач кафедри українознавства Харківського національного університету внутрішніх справ, доктор філологічних наук, професор Чорний І.В.

Професор кафедри історії України ХНУ ім. В.Н. Каразіна, доктор історичних наук, професор Посохова Л.Ю

План лекції

1. Утворення та становлення східнослов'янської держави –Київської Русі.
2. Розквіт Київської Русі. Політичний лад.
3. Роздроблення Київської Русі.
4. Галицько-Волинська держава.
5. Боротьба Русі з монголо-татарською навалою.
6. Культура Київської Русі.

Текст лекції

Наприкінці IX ст. відбувається процес об'єднання східнослов'янських племен навколо Києва, і за іменем столиці державу називають Київською Руссю. Існують дві основні теорії утворення держави на Русі: 1) норманська; 2) природно-історичного процесу. Норманська теорія була висунута німецькими вченими Байєром і Міллером ще у XVIII ст. і стверджує, що держава на Русі була створена норманами (шведами), апелюючи при цьому до літопису «Повесть временных лет», в якому йде мова про запрошення у Новгород норманських вождів на чолі з Рюриком. Друга теорія стверджує, що держава на Русі була створена в результаті природно-історичного процесу. Для цього були необхідні політичні та соціально-економічні передумови. В процесі розвитку східнослов'янського суспільства союзи племен перетворюються в племінні княжіння (VIII ст.) Не можна заперечити, що нормани у IX–X ст. відігравали на Русі активну політичну роль, поклали початок династії Рюриковичів. Проте вони не утворили східнослов'янську державу, (вона існувала й до їх приходу), а скоріш за все каталізували об'єднання східнослов'янських земель і племен.

У другій половині IX ст. в Східній Європі сформувалися три значні політичні утворення слов'янських племен, які арабські джерела називають Куявією, Славією та Арсанією. Куявія – це Київська Русь; Славія – північна частина східнослов'янських земель з центром у Ладозі, Артанія – нинішня Тамань.

Виникнення держави у східних слов'ян було пов'язане: 1) з зародженням і утвердженням на Русі феодальних відносин; 2) поступовим, але стійким формуванням державотворчих традицій (антське, склавинське, полянське об'єднання); необхідністю захисту від сильних сусідів, які вже мали свої держави (Хозарський каганат, Візантія і т.д.); 4) територіальною, етнічною, мовно-культурною спільністю цих племен; 5) економічними зв'язками, розвитком торгівлі, що вимагало подолання відокремленості племен, стимулювало їх інтеграцію; 6) посиленням Києва, чому сприяло його географічне положення, економічне становище, політичне значення та попередня історична еволюція.

Історію Київської Русі можна розділити на такі основні періоди:

- 1) 882-978 рр. – утворення та становлення східнослов'янської держави з центром у Києві;
- 2) 978-1054 рр. – розквіт Київської Русі; зростання її політичної могутності, збільшення території, значні досягнення в сфері культури;
- 3) 1054-1360 рр. – поступовий занепад і розпад Київської Русі, утворення самостійних князівств.

У 862 р. варязький вождь (конунг) Рюрик стає князем у Новгороді, створивши базу подальшої варязької експансії. Після його смерті у 879 р. влада переходить до Олега (Хельга), який у 882 р. захоплює Київ, підступно вбиває Аскольда і Діра і об'єднує основні східнослов'янські землі. У своїй діяльності Олег досяг значних успіхів. У 907 р. він здійснив вдалий похід на Константинополь. В знак перемоги Олег прибив свій щит на воротах Константинополя і уклав досить вигідну угоду з Візантією. За договором 907 р. греки повинні були заплатити величезну контрибуцію – по 12 руських гривень за кожну уклучину 2 тис. руських човнів і додатково виділити спеціальні фонди для найважливіших руських міст (Києва, Чернігова, Переяслава та інших). З цих фондів візантійський уряд повинен був заплатити за їжу для купців цих міст за весь час їх перебування в Константинополі, а також завантажити їх човни провізією для зворотного шляху на Русь. За Руссю визнавалось право безмитної торгівлі. Договір 907 р. був доповнений договором 911 р., за яким врегульовувався розгляд кримінальних злочинів, здійснених громадянами однієї країни проти громадян іншої. Передбачалося надання допомоги тим купцям, корабель яких зазнав аварії. Договір 907-911 рр. Олега з Візантією свідчить, що Русь виступає в ньому як держава, що не поступається перед Візантійською імперією, а східні слов'яни виходять на історичну арену як рівні грекам.

Лінію на зміцнення Русі намагався продовжити наступник Олега – князь Ігор (Інгвар) – 912-945 рр. Він приєднав територію уличів та тиверців між Дністром і Дунаєм, захопив Дербент на Каспійському морі, здійснив два походи на Візантію, проте не зовсім вдалі. У 944 р. він уклав нову угоду з Візантією, але менш вигідну, ніж та, що була укладена за Олега. Ігор змушений був зректися володінь на Чорному морі, платити мито за крам і зобов'язався захищати Візантію. Компенсувати втрати руська знать сподівалася посиленням збору податків з підлеглих Києву племен. Данину збирали з населення, періодично об'їжджаючи країну (так зване «полюддя»). У листопаді князь з дружиною виходили з Києва, годувались у підлеглих племен і лише у квітні поверталися в Київ. Ігор загинув у 945 р. під час спроби вдруге зібрати данину з древлян, які, обурившись з цього приводу, вбили його.

Його вдова Ольга, яка стала княгинею (945-964 рр.), жорстоко помстилася за Ігоря, але зробила висновки з його невдач. Було проведено податкову реформу: чітко встановлено розмір данини – «уроки», місце їх збору – «погости». Ольга прийняла християнство, майже 20 років мирно правила

державою, приділяючи основну увагу внутрішнім справам. У добу середньовіччя, коли скрізь панувала фізична сила, а кожен володар був, перш за все, воєначальником, Київський престол займала жінка, яка головним чином мудрістю, а не силою управляла своєю великою державою. При ній значно зміцніло землеволодіння, посилювався процес феодалного освоєння земель. У результаті виникли нові замки, центри феодалного землеволодіння. Найбільшим землевласником була сама княгиня Ольга: їй належали місто Вишгород біля Києва, село Ольжичі у районі Десни, кілька сіл біля Новгороду. Вона здійснила дві важливі дипломатичні місії в Візантію і Німеччину, зміцнюючи престиж Руської держави.

У 946 р. Ольга відвідала Костянтинопіль. У складі її посольства було більше 100 осіб (в т.ч. 22 посла, 44 купці, 2 перекладача). Ольга вела переговори з імператором Костянтином Багрянородним, обговорювались торгово-економічні стосунки, а також проблеми християнізації Русі.

Князювання Ольги – важливий етап у розвитку державності Русі, коли відбулося одержавлення племінних князів, перетворення земель племінних князів в державну територію Київської Русі.

Ольга передала владу своєму сину Святославу (964-972 рр.), який основну частину свого правління провів у походах. Він підкорив в'ятичів, розгромив Хозарський каганат, включив у свої володіння землі Північного Кавказу. Сучасники порівнювали Святослава з барсом за швидкість руху його війська. Спочатку візантійці запросили Святослава для боротьби з болгарами, згідно зі своєю тактикою нацьковувати варварів на варварів. Святослав, як розумний політик, попросив субсидії для підготовки до болгарського походу. Йому надали 1500 фунтів золота як задаток. Святослав легко розбив болгарську армію, але, на здивування візантійців, не збирався покидати Болгарію і навіть хотів перенести столицю з Києва в Переяславець на Дунаї, який був перехрестям торгових шляхів. Протягом 969-970 рр. київський князь завоював північно-східну Болгарію, вторгся у Фракію, яка належала Візантії. Але в 971 р. ситуація змінилася, імператор зміг зібрати велике військо і взяв в облогу фортецю Доростол, де знаходився Святослав. Тримісячні бої ослабили обидві сторони. Після переговорів Святослав змушений був відмовитись від завойованих земель і зобов'язався допомагати Візантії у боротьбі проти арабів. У договорі нічого не говорилося про виплату Візантією данини. За це імператор не перешкоджав відходу руського війська зі зброєю і повинен був надати йому продовольство. Проте, візантійці, побоюючись Святослава, попередили печенігів про повернення русичів з трофеями. Печеніги, маючи значну перевагу, напали на невеликий загін Святослава і він загинув у нерівній битві. Куря, хан печенігів, наказав зробити з його черепа кубок, який покрили золотом та сріблом. На чаші був зроблений напис: «Чужого шукаючи, своє загубиш». Російський історик М. Карамзін порівнював Святослава з Олександром Македонським, називав його рівним героям Гомера. Святослав глибоко включився в міжнародні відносини, намагався відігравати в них активну роль, його ім'я гриміло по

всій Європі. Але постійний відтік людей і матеріальних ресурсів ослабляв державу.

2. Найвищої могутності та розвитку Київська Русь досягла за правління князів Володимира Великого (978-1015 рр.) та Ярослава Мудрого (1019-1054 рр.). Володимир значно розширив межі держави, приєднавши Червону Русь, захопив частину литовських земель, Закарпаття, оволодів Корсунем у Криму. Територія держави близько 1000 року досягла 800 тис. км² і стала найбільшою в Європі, її населення складало 5 млн. осіб. Враховуючи розміри і могутність, Київську Русь можна класифікувати як імперію. Це була поліетнічна держава. Крім слов'ян до неї входило ще понад 20 різних народів.

Володимир реформує місцеве управління. Він ліквідує племінну автономію, усуває від влади місцеві династії «світлич князів» і ставить замість них своїх синів або намісників (тисяцьких, посадників). Тим самим він зміцнив центральну владу і вплив своєї династії. Держава поділялася на землі-уділи, де центрами були великі міста (Новгород, Полоцьк, Муром та ін.). За формою державного правління Київська Русь була монархією. Вся повнота виконавчої, законодавчої, судової та військової влади зосереджується в руках великого князя. Його влада була спадковою. Усі вищі ступені феодальної ієрархії опиняються в руках одного князівського роду, молодші представники якого знаходяться з великим київським князем у відносинах васалітету-сюзеренітету.

Значне місце в політичній системі держави відігравала **князівська дружина** (регулярне військо). Взагалі збройні сили склалися з трьох основних частин: 1) великокнязівської дружини, дружини місцевих князів; 2) народного ополчення (воїв); 3) найманих загонів. Дружина була ядром війська, саме на неї спирався князь у здійсненні військових походів, збиранні данини, з нею радився щодо проведення політики. Київська дружина ділилася на старшу (бояри, мужі) і молодшу (отроки, діти боярські). Боярська рада була необхідним елементом управління державою. Проте вона не мала чітко окресленого складу, компетенції. В дружину князь міг включати не лише представників родової знаті, але й тих, кого вважав корисним. З дружини виходили представники князівської адміністрації – посадники, тисяцькі.

Певний час продовжує існувати **віче** (народні збори), в якому брали участь голови родин з жителів міста, але вирішальну роль грали бояри та «старці градські». Важливою функцією віча було комплектування народного ополчення. Віче збиралося нерегулярно, тільки для вирішення найгостріших питань організації оборони і походів, опозиції діям князя. На вічах голосів не підраховували – перемагали ті, кого явно було більше. Зі зміцненням влади князів віче поступово відмирає.

Призначення всіх урядовців залежало тільки від князя і відповідали вони теж тільки перед ним. Існувала так звана десяткова система управління (тисяцький – соцький – десяцький). Судові функції виконували княжі тіуни

та посадники. Нижчі судові урядовці називалися вірниками, мечниками, отроками.

Органом місцевого селянського самоврядування була вервь – сільська територіальна община. Вона була колективним власником земель, діяла на засадах кругової поруки, виконуючи перед князівською адміністрацією фінансові, поліцейські та господарські функції.

Кожна «земля» концентрувалася навколо столиці - «міста». Всі інші міста в землі вважалися тільки «пригородами» (тобто меншими містами). Сільські райони були відомі як «волості». Це термін, що позначає «влада», використовувався для позначення сільського району тому, що він управлявся столичним містом. Князь представляв монархічний аспект у Київській Русі, дружина - аристократичний, а віче - демократичний.

За Володимира зникають племінні назви (поляни, сіверяни і т.д.) і з'являються територіальні: кияни, чернігівці. Це означала суттєві зміни в структурі держави, свідчило про інтеграцію етнічних процесів.

Київська Русь класифікується як ранньофеодальна держава. Головними ознаками існування державності були наявність публічної влади, відчуженої від народу, розміщення населення за територіальним (а не племінним принципом), збирання данини для утримання апарату влади. Території племінних князів підкоряються київському центру, на них поширюється його система управління. Ранньофеодальний характер держави виявлявся у тому, що власність на землю продовжувала залишатись колективною. Земля належала панівній групі загалом, князеві з дружиною та боярами. Зберігалися пережитки первіснообщинного ладу: повинності селян обмежувались сплатою данини; зберігався звичай «кровної помсти», для вирішення найважливіших питань населення збиралося на загальні збори – віче; для оборони скликалося народне ополчення.

Київська Русь складалася з різних елементів, племен з різною культурою, релігією, тому Володимир шукає об'єднуючі чинники, особливо в ідеологічній сфері. Спочатку він реформує язичницьку релігію, зводить її до 6 богів, але потім звертається до християнства. Йому імпонувала ідея, яку вже втілили в сусідніх державах: єдиний бог в єдиній державі на чолі з єдиним правителем. Вибір впав на християнство в православному варіанті, оскільки воно було поширене у Візантії – найближчій сусідці Русі, яку київські князі певною мірою намагалися копіювати. Очевидно, що Володимиру подобалося те, що ця церква знаходиться під контролем держави, проповідує тезу про те, що будь-яка влада від бога. У 988 р. Володимир охрещує Русь, за що його церква потім оголошує рівноапостольним, «святим». Князь призначив 1/10 (десятину) своїх доходів на утримання церкви. Введенням християнства Володимир підніс міжнародний авторитет Русі, сприяв поширенню культури в багатьох аспектах (архітектура, освіта, мораль). Проте прийняття християнства в православному варіанті істотно віддалило Русь від Західної Європи, де панував католицький варіант християнства і багато в чому детермінувала

подальший розвиток і історію Русі-України.

У програмі Володимира з хрещення Русі можна виділити три напрямки: 1) будівництво церков; 2) освіта; 3) доброчинність. Перша церква - церква св. Василя, заступника Володимира - була зведена за його указом на пагорбі, де раніше перебував ідол Перуна. Потім був побудований складніший за архітектурою собор - церква Успення Богородиці в Києві, так звана «Десятинна церква», чиї фундаменти збереглися до нашого часу. Величний новий храм повинен був справляти незабутнє враження на вчорашніх язичників – киян, наочно свідчити про велич християнського Бога. Пишністю вражало й внутрішнє оздоблення храму - мармурові різьблені капітелі, мозаїчний і фресковий живопис. Десятинна церква була оточена кам'яними палацами, у тому числі князівської гридницею - місцем бенкетів князя і його дружини. На площі стояли античні статуї й бронзова квадрига коней, вивезені Володимиром з Корсуні. Сюди близько 1000 р. будуть перенесені останки великої княгині Ольги. Тут буде похований і сам Володимир Святославич.

Велику увагу приділяв князь Володимир добродійності, допомоги злиденим і вбогим. Він велів постійно роздавати й навіть розвозити їм їжу й питво, одяг і гроші.

Бенкети - важлива риса руського соціального життя з незапам'ятних часів - тепер набули нового значення - як святкування нових для Русі християнських свят. Гостинність князя вражала уяву народу більше, ніж щонебудь інше й у всіх ранніх билинах оспівуються його розваги з багатирями й іншими людьми. Саме як розумний хазяїн Володимир переважно фігурує в давньоруському фольклорі, у пам'яті народу він залишився як «Красне Сонечко».

Для поширення освіти Володимир наказав зібрати дітей з кращих сімей і послати їх в школи «в книжное учение».

. Якось дружинники висловили незадоволення тим, що їм доводиться їсти дерев'яними ложками. Почувши це, Володимир наказав викувати срібні ложки, сказавши: «Сріблом та золотом не знайду собі дружини, а з дружиною добуду і срібло, і золото...»

Історія зберегла нам ще один зразок афоризму часів Володимира. Коли в 985р. Володимир воював з волзькими булгарами, кампанія закінчилася перемогою, але не вирішальною. Воєначальник князя, його дядько Добриня, зауважив після цього йому: «Я бачив бранців, які всі носять чоботи. Вони не заплатять нам данини. Давай краще пошукаємо ворогів у постолох». Відповідно, Володимир уклав мир з булгарами, які підтвердили його характерною формулою: «Так буде мир між нами доти, поки камінь не попливе, а перо не потоне».

На монетах, які почав карбувати Володимир, він зображений у всім подібним до імператорів - в імператорському одязі, у шапці з підвісками, увінчаними хрестом. У руках він тримає хрест і сидить на престолі. Навколо голови князя зображений німб - символ царської величі. Літопис іменує його

«князем», митрополит Іларіон - «каганом». Але як зять імператорів Володимир був вправі претендувати й на царський титул. Так його називають, зокрема, тодішні арабські джерела.

Велику увагу приділяв Володимир зміцненню рубежів своєї держави, захисту її від нападів ворогів. За його вказівкою була створена складна і розгалужена система оборонних споруд («змієвих валів»), яка простягалася на 1000 км.

В міжусобній боротьбі, яка розгорнулася після смерті Володимира, переможцем вийшов його син Ярослав Мудрий. Він розширив свої володіння на півночі, заснувавши на Чудському озері місто Юр'єв, у 1036 р. остаточно розгромив давніх ворогів Русі печенігів. На честь перемоги в Києві було збудовано знаменитий Софійський собор, а при ньому – першу бібліотеку на Русі. З іменем Ярослава пов'язаний розквіт давньоруської культури. Літописець пише, що Ярослав «часто читав книги вдень і вночі». Книжкові майстерні були відкриті в найбільших містах. У 1037-1039 рр. створено перший літописний звід, який називається давнім. Ярослав заснував Києво-Печерську лавру, митрополію у Києві, прагнучи звільнитися від впливу Візантії (1051 р.). Велику увагу приділяв Ярослав розбудові Києва – своєї столиці. Київ стає суперником Константинополя, його населення сягає близько 50 тис. Лондон досяг цієї цифри лише через 100 років. В місті було 8 ринків, 400 церков. Земляні вали навколо міста мали довжину 3,5 км., висоту 14 м., а товщину – 30 м. На них стояли високі дубові стіни. Головний в'їзд у місто був через Золоті ворота.

Одним з головних досягнень Ярослава, за що його, очевидно, й прозвали Мудрим, стало зведення основних норм тогочасного права в збірник законів «Руська правда». Її норми не передбачали рівності перед законом різних верств населення, а забезпечували привілейоване становище феодалів та їх оточення. Наприклад, життя смерда оцінювалось законом в 16 разів менше, ніж життя князівського тіуна. Велика увага приділяється закріпленню і захисту феодальної власності на землю, особливо князівської. «Руська правда» передбачала відповідальність за нанесення людині каліцтва, ран та побоїв, образи. Найдавнішою формою покарання була помста злочинцю з боку потерпілого або його родича. Переважаючим видом покарання було грошове стягнення з майна злочинця, яке складалося з двох частин: одна вилучалася на користь князя, друга у вигляді компенсації за причинений злочином збиток йшла потерпілій стороні. Вищою мірою покарання був так званий «потік і пограбування». Він призначався за вбивство в розбої, конокрадство, підпалювання будинку і гумна. Покарання означало конфіскацію майна злочинця (пограбування) і вигнання його разом з сім'єю з общини (потік), що прирікало їх на загибель або рабство. Смертна кара і калічницькі покарання цим кодексом не передбачалися.

Розшук злочинця відбувався за допомогою «заклику», «зводу» і «гоніння сліду». Про пропажу потерпілий оголошував на торжищі («зклик»). Якщо протягом трьох днів пропажу знаходили у кого-небудь, то він вважався

відповідачем і сплачував штраф. «Звід» був процедурою розшукування кінцевого злодія, коли шляхом дізнання, очних ставок прослідковувався весь ланцюжок руху вкраденої речі і встановлювалась особа зловмисника. «Гоніння сліду» виражалося в гонитві за злодієм по залишених ним слідах. Використовувались такі види судових доказів як свідчення послухів (свідків доброї слави сторони), видоків (свідків факту), речові докази, «суди божі». До «суду божого» відносили судові клятви, різні випробування (залізом чи водою), судовий поєдинок (хто переміг у фізичному єдиноборстві – той і правий). У Київській Русі не було регулярних загонів, які б охороняли правопорядок. Порядок в князівському палаці та навколо нього підтримувався молодшими членами дружини, в маєтках бояр – управителями та сторожами. У великих містах тисяцький та його підручні повинні були попереджувати тяжкі злочини та бунти.

На Русі склалася палацово-вотчинна система ведення господарства, коли державою керують ніби феодальною вотчиною. Керівництво державою є ніби продовженням управління доменом великого князя київського.

Ярослава називали «тестем Європи» – він породичався з багатьма королівськими родами. Свого сина Всеволода він одружив з дочкою імператора Візантії Костянтина Мономаха; одна дочка – Ганна вийшла заміж за французького короля і навіть деякий час правила Францією; інша – за норвезького короля; його сестра була польською королевою і т.д. Все це свідчило про високий престиж Київської Русі і великий авторитет самого Ярослава Мудрого.

Давньоруська державність зробила великий крок вперед за часів Ярослава. Завершилося державне будівництво, зміцніла структура держави, посилилась її військова міць. Русь отримала письмове законодавство, досягла значних успіхів у зовнішній політиці. Разом з тим ієрархічні відносини у середовищі правлячого класу остаточно не встановились.

3. Ще за свого життя Ярослав Мудрий поділив державу між своїми синами, намагаючись позбутися того розбрату, який виникав раніше після смерті великого князя (так було після загибелі Святослава і після смерті Володимира Великого). Спочатку Ярославичі жили в злагоді, але незабаром почалися міжусобиці. Цим скористалися нові вороги Русі – половці, а також Угорщина і Польща. Угорський король захоплює Закарпаття. У зв'язку з цим князі роблять спробу припинити усобиці, для чого у 1097 р. скликають князівський з'їзд у Любечі. На з'їзді було вирішено, що кожен князь мусить володіти лише своєю «вотчиною», тобто землею, виділеною батьком, і не претендувати на землі інших князів. Фактично це узаконювало роздроблення Русі на окремі спадкові князівства. Лише на деякий час Володимир Мономах (1113-1125 рр.) та його син Мстислав (1125-1132 рр.) змогли призупинити цей процес та відновити єдність Русі, але повністю перешкодити йому вони не змогли.

Володимир Мономах був найвидатнішою фігурою на політичній арені Київської Русі у першій чверті XII ст. Його батько був улюбленим сином

Ярослава Мудрого, а мати – дочкою візантійського імператора Костянтина Мономаха, за що й самого Володимира почали звати Мономахом. 16 років Мономах правив одним з найбільших князівств Русі – Чернігівським, 20 років займав Переяславський престол, 12 років був великим київським князем.

Мономах був талановитим полководцем. Ще будучи переяславським князем, він прославився своїми військовими походами проти половців. Мономах часто використовував блискавичні рейди, удари у вразливі місця супротивника важкоозброєною кіннотою. У 1113 р. кияни запросили Володимира Мономаха на київський престол. Шістдесятирічний князь умілими дипломатичними та військовими діями приєднав до Русі Турово-Пінську та Волинську землі, проте, навіть в часи найбільшої могутності він контролював 3/4 земель, які знаходились під владою Ярослава Мудрого.

Із цими факторами зв'язане й будівництво в 1115 р. за указом Мономаха першого мосту через Дніпро.

Він продовжив традицію династичних шлюбів київських князів з представниками європейських монархій. Сам він був одружений з дочкою англійського короля, його син – з дочкою шведського короля, одна з дочок стала дружиною візантійського імператора, інша – угорського короля.

Володимир Мономах розробив «Устав» – своєрідне доповнення до «Руської правди», де обмежив використання рабської праці та джерела рабства, а також встановив єдиний процент за взяті у позику гроші (не більше 150 %).

З ім'ям князя пов'язують корону Русі – «шапку Мономаха», нібито отриману ним від візантійського імператора, якою згодом коронували й московських царів.

Процес феодальної роздробленості і власне третій період історії Київської Русі можна поділити на кілька етапів:

1) 1054-1132 рр. – визрівання елементів роздробленості, послаблення в цілому великокнязівської влади;

2) 1132-1240 рр. – переважання відцентрової тенденції, перехід до конфедеративного устрою держави і поліцентризму;

3) 1240-1360 рр. – послаблення Русі, провідна роль на українських землях Галицько-Волинського князівства, поступове захоплення цих земель іноземними державами.

Які ж були причини феодальної роздробленості Русі? Слід відзначити, що цей процес був характерним для всіх країн Європи того часу, і Русь не уникнула його. Великі розміри держави утруднювали управління нею з боку великого князя, а місцеві князі не були зацікавлені в зміцненні його влади на місцях, тому що в цей час могли обходитися, як вони вважали, і без нього. Вони мали свою дружину, могли з допомогою неї захиститися, приборкати незадоволених, зібрати з селян податки. Кожен князь хотів правити сам, вважав себе не гіршим від великого князя, бо теж був Рюриковичем і мав військову силу, щоб позмагатися з великим князем. Внаслідок розвитку

натурального господарства місцеві князі й економічно стали незалежними від центру. Роздробленню Русі сприяло зростання міст, які ставали політичними й економічними центрами і намагалися суперничати з Києвом. Крім того, змінилися маршрути торгових шляхів, Європа почала торгувати безпосередньо з Близьким Сходом, а Київ опинився осторонь цих процесів. Період з початку 40-х по 70-ті рр. XII ст. в історії Русі характеризується надзвичайним загостренням і постійним зіткненням доцентрових і відцентрових сил. Одним з основних вузлів міжкняжих інтересів, як і раніше, залишався Київ, який хоч і втрачав поступово своє політичне значення, але до кінця 60-х рр. XII ст. залишався єдиним символом цілісності Русі. Тривалий час боровся за Київ шостий син Володимира Мономаха – суздальський князь Юрій Долгорукий – засновник Москви. Він тричі завойовував Київ, але потім йому доводилося звідти йти. У 1155 р. він знову захопив Київ, але у 1157 р. київські бояри його отруїли. У 1169 р. Київ захопив син Юрія Долгорукого Андрій Боголюбський. Вперше за багатовікову історію Київ було піддано такому сильному розгрому з боку руських князів. Захопивши Київ, Андрій Боголюбський став наймогутнішим руським князем, але не залишився в Києві, а віддав його своїм васалам. Це означало закінчення видатного становища Києва. Показовим є те, що з 1132 р. по 1246 р. на київському престолі побувало 26 князів.

В середині XII ст. державний лад Русі набув нової форми. Стольний град Київ і домен «Руської землі», який йому належав, перетворився в загальне володіння групи князів – Ярославовичів, які вважали себе колективними власниками Руської землі і вимагали собі там частки (власності), а свої права і обов'язки вони визначали на загальноруських з'їздах – «снємах». Цю систему управління називають колективним сюзеренітетом. Снєми були важливою формою загальноруського правління др. половини XI – поч. XIII ст., збиралися в найвідповідальніші для країни періоди, обговорювали питання внутрішнього миру, феодального правопорядку, організацію оборони Русі. Ініціаторами їх скликання були, як правило, великі київські князі, місцем проведення – Київ або місто Київської землі.

Практика цих з'їздів була розпочата у зв'язку з необхідністю розробки давньоруського законодавства. У 1072 р. сини Ярослава Мудрого Ізяслав, Святослав, Всеволод, бояри та представники вищого духовенства ухвалили у Вишгороді «Правду Ярославичів». Інше питання, яке обговорювалось на снємах – боротьба з половцями, яка вимагала об'єднання зусиль багатьох князівств. В період феодальної роздробленості Русі питання війни і миру перестали бути лише компетенцією князівської влади Києва. Тепер удільні князі могли оголошувати війну і підписувати мир з ворогами Русі, не узгоджуючи свої дії з загальними інтересами країни і великим київським князем.

На українських землях утворилися Київське, Сіверське, Переяславське, Волинське та Галицьке князівства. Перехід від моноцентризму (Київ) до поліцентризму мав і певні позитивні аспекти. Відбувалася консолідація

споріднених племен, виникали і зростали нові міста, як політико-економічні центри князівств, розвивалися феодальні відносини, зростало населення.

Незважаючи на роздроблення, на землях Південно-Західної Русі продовжується формування української народності й української мови. У 1187р. у Київському літописі вперше з'являється термін «Україна». Про походження назви «Україна» є кілька версій. Одні виводять її від слова «край» («кінець») зі значенням окраїнна земля, земля, що лежить скраю. Інші вчені пов'язують походження цієї назви зі словом «край – країна». За третьою гіпотезою вона походить від дієслова «украяти» – «відрізати», тобто означає частина землі «украина» (відділена) від цілого. Назва «Україна» стала етнонімом наших земель.

4. У період роздроблення найсильнішим на Південно-Західній Русі було Галицько-Волинське князівство. Посиленню цього князівства сприяв геополітичний фактор: віддаленість від Києва та близькість до торгових шляхів у Європу, а також наявність соляних промислів, родючої землі.

Формування Галицького князівства почалося в другій половині XI ст.

Найбільшої могутності Галицьке князівство досягло за князя Ярослава Осмомисла (1153-1187). Осмомислом – «за вісьмох мислить» його назвали за плідну державницьку діяльність. Територія Галицького князівства доходила до Дунаю та Чорного моря, Осмомисл успішно протистояв експансії угорського та польського королів, вдало воював проти половців. Спочатку Галицьке та Волинське князівства існували окремо, але у 1199 р. волинський князь Роман Мстиславич об'єднав їх, застосувавши жорстокі репресії проти бояр. Роман взяв під контроль Київську землю, князь якої присягнув йому на вірність. Він активно втручався в балканські справи, допомагав візантійському імператору, успішно воював з литовцями, мав вплив на вирішення різних політичних проблем у Польщі, Угорщині. За короткий час Роман зробив своє князівство могутньою державою, що в умовах роздроблення усієї Європи було як справжній феномен. Недаремно літописець називає його «однодержавцем» усієї Руської Землі. Могутність Романа привернула до себе увагу дуже впливового на той час римського папи Інокентія III, який, прагнучи посилити католицизм на Русі і заручитися підтримкою такого сильного володаря як Роман, запропонував йому королівську корону, але Роман відмовився, не бажаючи ламати свою віру.

Галицько-Волинське князівство стало збирачем руських земель. У період розквіту до його складу входили Галичина, Буковина, Поділля, Волинь, Західна Білорусія, Перемишлянщина, Холмщина (нині у складі Польщі). Порівняно з територією сучасної України воно становило її третину, але 2/3 української території, де в той час мешкали русичі.

Після загибелі у 1205 р. Романа Галицько-Волинське князівство тимчасово розпалося і було відновлене зусиллями його сина Данила лише у 1238 р. В 1240 р. Данило заволодів Києвом, відновивши єдність українських земель. У 1238 р. Данило (раніше, ніж Олександр Невський) розгромив німецьких рицарів у битві під Дорогочином. У 1253 р. Данило приймає

королівську корону від папи римського і стає першим українським королем. Але згодом, побачивши, що з політичної точки зору, особливо в боротьбі проти монголо-татар, це нічого не дає, відмовляється від неї. Данило заснував місто Львів (назване на честь його сина – 1256).

Галицько-Волинська Русь дала початок багатьом процесам, розвиток яких сприяв формуванню української народності, закладенню її духовних та державних засад. Саме з Галицько-Волинської держави почалося усвідомлення населенням, що мешкало на її території, себе як окремої етносоціальної спільності. Галицько-Волинська держава відновила і розвинула зв'язки Русі з Європою. Присвоєння Данилу Галицькому титулу короля свідчило про визнання Галицько-Волинської Русі європейською державою, рівною іншим великим державам. Галицько-Волинська Русь залишила у спадок нинішній Українській державі свої державні барви – поєднання жовтого з блакитним на прапорі.

В середині XIV ст. польські феодали захопили Галичину і частину західної Волині. Залишки Волинської землі, хоча и зберегли відносну державну незалежність, були успадковані литовськими князями. Під владою Угорщини, опинилася Північна Буковина та землі між Дністром та Прутом, які до цього часу належали Галицько-Волинському князівству.

5. В цей час Русь зіткнулася з новим могутнім ворогом – монголами. В 1206 р. монгольський хан Темучін, прийнявши ім'я Чингізхана, розпочав завоювальні походи, підкоривши Північний Китай, Середню Азію, Північний Іран. У 1223 р. авангард монголів вперше зустрівся в бою з руськими князями на р. Калці. Руські війська не мали єдиного командування, діяли неузгоджено і зазнали нищівної поразки.

В 1237-1238 рр. монголо-татари під керівництвом Батухана спустошили Північно-східну Русь. В 1239 р. вони взяли Чернігів, а 7 грудня 1240 р. – Київ. З 40 монументальних споруд Києва залишилося (дуже пошкодженими) лише 5, з 9 тис. дворів – 20, а з 50 тис. населення – не більше 2 тис. В деяких районах давнього Києва життя відродилося лише через кілька століть. Київ було відкинуто на кілька віків назад.

Впертий опір загарбникам вчинили міста Данилів, Кременець і Холм, які Батию так і не вдалося захопити. Столицю Волині – Володимир-Волинський завоювальники захопили лише після тривалої облоги. Три дні змогло протриматись інше столичне місто – Галич. Потім монголи пройшли вогнем і мечем через Галичину і Волинь, розбили польські й угорські війська, спустошили сербські і болгарські землі. Монголо-татари були ослаблені боротьбою з руськими князями і не змогли дійти до «останнього моря», як заповідав їм Чингісхан. До того ж, в цей час помер хан ханів Угедей, і Батий повертає військо назад, щоб взяти участь у поділі Монгольської держави. Фактично боротьба руських князівств проти монголів врятувала Західну Європу від поневолення. Руські землі потрапили у залежність від нової держави – Золотої Орди, заснованої Батием, оскільки були розрізненими, воювали кожен за себе, а монголи вже мали великий досвід ведення бойових

дій.

У 1256 р. князь Данило Галицький відкрито кинув виклик монголам, вигнавши їх війська з Північного Поділля та Східної Волині. Спроби монголо-татарського воєначальника Куремси взяти Володимир-Волинський і Луцьк закінчились невдачею. Проте у 1260 р. загін монголо-татар здійснив похід на Галицько-Волинське князівство, змусивши руських князів зруйнувати фортеці в Володимирі-Волинському, Луцьку, Кременці та Львові.

Монголо-татарська неволя призвела до великого спустошення Південно-східної Русі: багато людей загинуло, міста були спалені і пограбовані. З 74 руських міст 49 були сплюндровані ордою Батия, 14 з них так і не піднялися з руїн, а ще 15 згодом перетворилися на села. Занепад міст, захоплення в полон ремісників призвело до погіршення економічного становища, згортання торгівлі, зникнення цілих галузей ремісництва. Було втрачено незалежність, послаблено обороноздатність. Іго загальмувало розвиток Русі, спричинило її відставання від Європи. Залежність від Золотої Орди виявлялася в трьох формах: 1) видача ярликів (грамот) на князювання, причому без врахування конкретних прав на престол, що призводило до численних інтриг; 2) сплата данини. Князі знаходились під наглядом представників ханів – баскаків. Збиралося 14 видів ординських даней та повинностей (безпосередньо для хана, торгові збори, візничі повинності, «корм» баскакам та ін.); 3) забезпечення монгольської армії рекрутами.

Ординські хани мало змінили політичну систему в князівствах Русі, намагаючись використати її у своїх цілях. Ненадійних, з їх погляду, князів вони ліквідовували, нацьковували князів один на одного, намагаючись не допустити їх згуртування і посилення з тим, щоб і надалі тримати у покорі. Українські землі безпосередньо не входили до складу Золотої Орди, але монголо-татарські хани для підтримки своєї влади періодично (не рідше, ніж 1 раз на 5 років) влаштовували спустошливі походи на ці території. Монголо-татарське іго помітно вплинуло і на етнічні процеси, що відбувалися на українських землях, де ще «розмивши» базовий слов'янський елемент населення краю.

Хоча руські князі й залишалися при владі, їхні адміністративні повноваження, як васалів хана, були обмежені, оскільки хани призначали своїх власних чиновників для вербування воїнів і збору податків.

6. Культура Київської Русі багатогранна та глибинна.

До прийняття християнства кам'яні будівлі у східнослов'янських землях майже не зводилися. Одразу ж після хрещення Русі починають з'являтися кам'яні культові споруди. Першої з них стала Богородицька або Десятинна (адже князь Володимир виділяв на церковно-релігійні потреби десяти частину своїх доходів). За літописним повідомленням, її будівництво було завершено 996 року.

Перлиною давньоруської архітектури стала церква Святої Софії, будівництво якої було започатковано 1037 р. За задумом, Свята Софія мала символізувати Дім Премудрості Божої, Небесної Софії, яку уособлювали і

вселенська християнська Церква як зібрання вірних, і як її прообраз — Матір Божа.

Серед світських кам'яних будівель Києва найвідомішою пам'яткою є збудовані Ярославом Мудрим Золоті ворота. Вони представляли собою масивну цегляну башту з проїздом крізь міський вал, яка теж завершувалася церквою. Ці ворота, реконструйовані 1982 р., досі є окрасою української столиці.

Розвиток живопису в Київській Русі цілком пов'язаний з поширенням християнства. Оздоблення церков здійснювалося спочатку грецькими й малоазійськими майстрами. З Візантії спочатку завозилися й ікони. Так, відому тепер під назвою *Володимирської Божої Матері* ікону, яка була копією більш давньої ікони, написаної нібито ще євангелістом Лукою, було подаровано з Візантії молодому тоді Великому київському князю Володимирі Мономаху на початку XII ст. До нас дійшли імена київських іконописців *Григорія* та *Алінія*, що жили на межі XI–XII ст. при Києво-Печерській лаврі — одному з найбільших центрів іконопису (їх твори не збереглися).

Мистецтво масштабних мозаїчних композицій, як і саме слово «мозаїка» також прийшли з Візантії. Це мистецтво й сьогодні справляє на людину неабияке враження, а для середньовічних русичів воно було наочним дивом. Мозаїка несе в собі ідею гармонійної єдності безлічі різноманітних одиничних компонентів, їх стрункої організації в цілісну картину, де кожен камінчик взаємодіє із сусідніми і взаємодоповнює їх, не втрачаючи своїх одиничних властивостей — кольору і блиску. Найзнаменитішими є виконані місцевими київськими майстрами мозаїки Михайлівського Золотоверхого собору в однойменному монастирі (1108–1113). Вони демонструють півтораєста відтінків основних кольорів: понад 20 синього, стільки ж жовтого, 15 зеленого, 10 рожевого. Для виготовлення смальти для декоративних мозаїк в давньоруських храмах існували спеціальні майстерні, відкриті, зокрема, у Києві, на території Печерського монастиря.

Позаяк мозаїки були дуже дорогими у виконанні, більшість зображень у храмах і в князівських палатах (до нашого часу, на жаль, не збереглися) виконувалися у вигляді розписів фарбою — *фресок*. Майстри фрескових розписів працювали не лише над релігійними сюжетами. Світськими за характером були фрески, що прикрашали стіни княжих палат, а в церквах з'являлися розписи, побутові за тематикою, наприклад, сцени полювання та княжого життя в галереях Київської Софії. Серед інших малюнків тут можна було зустріти й зображення виступу скоморохів, оскільки храм на той час був не лише місцем молитви, але й місцем проведення дозвілля.

Поширення писемності та поява книг призвели й до розвитку мистецтва книжкової мініатюри. Цей вид живопису був прикрасою вже перших відомих давньоруських книг: «Остромирова євангелія», «Ізборника Святослава» (1073) і так званої «Трірської Псалтирі», яка зберігається у Німеччині. У подальшому розвитку книжкової справи мініатюра стала її

обов'язковим елементом, виконуючи функції художнього оздоблення й ілюстрації до тексту.

Великого значення і значного розвитку в культурі Київської Русі набуває *література*. Сама її поява була наслідком прийняття християнства, яке принесло на нашу землю загальнослов'янську писемність, започаткована Кирилом і Мефодієм. Учнями і послідовниками Кирила й Мефодія було створено значну частину необхідної в церковному вжитку лексики. Цю мову називають церковнослов'янською. Згодом вона перетворилася з живої на канонізовану, застиглу, писемно-ритуальну мову. Цю мову знав лише вузький прошарок книжників, а, крім того, у ній не було назв для багатьох реалій місцевого побуту. Тому в писемність почала проникати жива мова, оформлена у IX–X ст., тобто з появою Давньоруської держави. Основою руської літературно-писемної мови, як вважають вчені, стала говірка мешканців княжої столиці, що перепліталася з говірками прибульців з інших земель Русі — дружинників, ремісників, купців.

Переписувачі книжок використовували три різновиди написання літер: *устав* — каліграфічне письмо, *напівустав* — з елементами округлення літер, та найближчий до сучасного письма від руки — *скоропис*. Записувалися документи на обробленій шкірі телят — *пергаменті*, гусячим пером, один з кінчиків якого особливим чином обрізався спеціальним ножиком. Першу літеру кожного абзацу малювали пензликом, в основному червоного кольору. Звідси походить вислів «писати з червоного рядка».

Спочатку виконувалися переклади біблійних текстів, що у вигляді «ізборників» та молитовників потрапляли в приватні бібліотеки. Існував попит і на світську літературу, яку спочатку також перекладали з грецької. За змістом перекладну світську літературу можна поділити на твори військової тематики («Александрія», «Троянська війна», «Девгенієве діяння»); природничої тематики («Фізіолог», «Шестиднев», «Християнська топографія»); повчальну літературу, куди входили вислови й афоризми з Біблії, фрагменти з творів стародавніх філософів та істориків на моральні теми. Такі збірки називалися здебільшого «Бджолами», оскільки ніби нектар з різних квітів у книгу було зібрано мудрість з різноманітних джерел.

Велика увага в давньоруській літературі приділяється *агіографії* — описам житій давніх отців церкви та особливо нових, «власних» святих і мучеників: Бориса та Гліба, Феодосія Печерського, Олександра Невського тощо. Першим широким зібранням житійних творів на місцевому давньоруському матеріалі стає «*Києво-Печерський патерик*», що містить оповіді про заснування і облаштування монастиря, обставини тогочасного чернечого життя, різноманітні аскетичні подвиги і численні чудеса, які відбулися в житті багатьох ченців Києво-Печерської лаври..

Окреме місце серед творів про вітчизняних достойників займає «*Слово про Закон і Благодать*» митрополита Іларіона, першого очільника Руської церкви слов'янського походження. Головна ідея твору — довести, що християнство на Русі було прийнято завдяки мудрості та розуму Володимира

Святославича, а не під впливом та тиском із зовні. Іларіон виголосив своє «Слово», як вважають, між 1037 і 1050 рр. у Софійському соборі в присутності князя Ярослава та його родини. Майстерно побудоване за класичними правилами риторики, воно виділяється яскравим добром мовних засобів, художніх прийомів та образів. Серед видатних церковних промовців та письменників Русі слід відзначити Климента Смолятича і Кирила Туровського. *Клімент Смолятич*, відомий церковний діяч, є автором кількох «слів», зокрема полемічного «Послання» до смоленського священника Фоми, в якому він спростовував нападки свого опонента. Твір Климента — зразок епістолярного жанру з яскраво вираженим ставленням до адресата, якого автор викриває в невігластві і з запалом відстоює своє право на титул «філософа». *Кирил, єпископ Турівський*, що жив у XII ст., набув такої популярності своїми повчаннями, урочистими словами, молитвами, що сучасники про нього відгукувались не інакше «Златоуст, паче всех воссиявший нам на Руси».

Неперевершеним шедевром вітчизняної культури світової ваги є «Слово о полку Ігоревім» невідомого автора (між 1185 і 1187 рр.). За жанром це радше не слово-хвала, а слово-жалі з приводу страждань Руської землі, з приводу загибелі руської дружини, яку було принесено в жертву княжому прагненню слави й військової здобичі. Особливою тугою сповнено у «Слові» ліричний монолог Ярославни, який надихав багатьох українських, російських та інших слов'янських поетів до створення неперевершених шедеврів у перекладах і переспівах цього уривку поеми.

Світським за своїм характером було й більш раннє за часом створення «Повчання» київського князя Володимира Мономаха. Написане приблизно в 1117 р., «Повчання» являло собою і морально-філософське узгляднення, і автобіографію видатного державного діяча, і своєрідну передсмертну сповідь. Головна ідея цього твору — створити ідеал державного діяча, який би поєднував в собі високі моральні та політичні якості, однаково поціновувані як християнством, так і слов'янською культурною традицією: ««Старих шануй, як отця, а молодих — як братів... У домі своїм не лінуйтеся, а за всім дивіться... На війну вийшовши, не лінуйтеся, не покладайтеся на воєвод... Ні питтю, ні їді не потурайте, ні спанню... Лжі бережися, і п'янства і блуду, бо в сьому душа помирає і тіло... А куди підете і де станете, — напойте, нагодуйте краще стороннього; а ще більше вшануйте гостя, звідки він до вас [не] прийде, — чи простий, чи знатний, чи посол, — якщо не можете дарунком, [то] їжею і питвом... Жону свою любіте, але не дайте їм, [жінкам], над собою власті».

Серед літературних творів тієї доби можна відзначити «Моління Даниїла Заточника». «Моління» побудоване за традиціями риторичного «Слова», але змістом цього твору стає не висока державна або морально-філософська чи релігійна проблематика. Автор, перебуваючи в опалі, звертається до князя з проханням вибачити його провини й дозволити повернутися на службу. Даниїл змальовує своє скрутне життя після того, як був усунутий від служби,

яка єдино їй давала йому матеріальні можливості для існування. На думку автора «Моління Даниїла Заточника», припадаючи як бджола до квітів, до книжкової мудрості, людина збирає «сладость словесную и разум».

До оригінальних пам'яток давньоруської літератури та історіографії відносяться *літописи*. Це історичні твори про події й факти, подані в хронологічному порядку за роками. Кожний річний запис починався словами «В літо...», звідки й назва жанру.

Перші давньоруські літописні зведення з'явилися вже в XI ст. і вочевидь спиралися на ще більш давні записи X ст. Найдавніші з літописів — Київський (1037 р.), Києво-Печерський (1073 р.), Новгородський (1079 р.) — відомі за згадками, але до наших часів не збереглися. Значною мірою вони ввійшли до складу Початкового, або Києво-Печерського зведення (1093 р.), з якого виникла «Повість минулих (времінних) літ». «Повість» було укладено близько 1110–1133 рр., імовірно, ченцем лаври преподобним Нестором. Окрім Києва та Новгорода найбільшими літописними центрами Русі були Галич, Володимир-Волинський, Чернігів, Переяслав Руський (тепер Переяслав-Хмельницький). З середини XII ст. зростає роль заснованих київськими князями у так званому Заліссі (місцевостях за смоленськими та брянськими лісами) міст Ростова, Суздаля, Володимира-на-Клязьмі, Переяслава-Заліського та ін. На початку XIII ст. значно зміцнюється і розбудовується Галицько-Волинське князівство. Тут складається Галицько-Волинський літопис. На відміну від більшості інших, він, скоріш за все, повністю написаний не монахами, а визначними дружинниками чи боярами і викладає події не за роками, а становить суцільну розповідь про історичні факти та подає життєписи окремих найбільш відомих руських князів.

Перші школи на Русі з'явилися за часів великого князя Володимира Святославовича (початок XI ст.). Він заснував школу «для дітей вищої чади» при Десятинній церкві. Проте ця та інші школи, що виникли згодом, поширювали елементарну грамотність не лише серед верхівки суспільства, але й серед його низів.

Крім грамоти у вузькому розумінні — вміння читати та писати — знали також елементарну математику. Новгородський диякон Кирик у 1136 році обчислив, скільки днів минуло від уявного «сотворіння світу». У «Руській правді» подано обрахунки приплоду худоби на сотні тисяч. Це значить, що знали 4 правила арифметики і дробі. Цифри позначались на письмі за допомогою літер зі спеціальними позначками.

Давньоруським книжникам були відомі не лише ті рослини й тварини, з якими вони стикалися повсякчасно. У писемних джерелах, що дійшли до нас, а почасти й в оповідях згадуються рослини, що не ростуть в наших кліматичних умовах — пальми, смоківниці тощо, і тварини, які не живуть в Східній Європі — лев, крокодил, кит, верблюд, скорпіон, слон, носоріг, мавпа, тюлень тощо.

Поступово розвиваються медичні знання. При дворі Володимира Мономаха був лікар — вірменин, який мав велику практику. У Києво-

Печерському монастирі був лікар — Агапіт і коли вірменин не вилікував Володимира Мономаха, той просив Агапіта приїхати до Чернігова. Лікував Агапіт «зіллям». У князя Святоші був лікар Петро Сурянин з Криму, він переїхав до Києва і там «лікував много».

Серед різних видів декоративно-ужиткового, ремесленно-прикладного мистецтва найбільше художнє значення мали *ювелірні вироби* давніх майстрів. Вони свідчать про високий рівень техніки обробки металів, різьблення по каменю та дереву, репрезентуючи водночас і розвиненість смаків русичів.

Народна мрія про надійну й міцну державу знаходила втілення у творах героїчного епосу (*билін*). Його напівлегендарні, напівміфічні герої — захисники рідної землі — були популярні серед населення всіх князівств, від півдня до півночі. Найбільшою любов'ю користувалися фольклорні твори про Вольгу та Микулу, Святогора, Вернигору, Прудивуса, Вирвидуба, Добриню, Микиту Кожум'яку, Альошу Поповича, Іллю Муромця.

У билинній постаті Володимира «Красне сонечко» злилися образи двох великих київських князів — Володимира I Святого, Володимира II Мономаха.

Музичним супроводом частіше за все служила гра на рожку, сопілці, гудку, гусях, бубні. В літописах згадуються насамперед як сигнальні інструменти сурми і роги. Бубном називали круглий або конусоподібний барабан. Сопелі — це дерев'яні духові інструменти. Гуслі складались із 5–6 струн, які натягувались на резонаторний ящик прямокутної, трапецієподібної або трикутної форми.

Переважна частина професійних виконавців, згуртувавшись у невеликі колективи, вела мандрівний спосіб життя, виступаючи в різних містах на ринковій площі (торжищі). Таких акторів називали *скоморохами*.

Переважна більшість мешканців давньоруських міст і сіл носили одяг, взуття і головні убори, виготовлені із місцевих матеріалів — льону, конопель, шкіри, хутра. Одяг шили із лляних, конопляних та вовняних тканин, які ткали у кожній оселі. Взуття виготовляли із шкіри великої рогатої худоби, коней, свиней, кіз. До складу костюмів усіх верств давньоруського суспільства входила *сорочка*, яку носили як смерд, так і князь. Чоловічі й жіночі сорочки у давньоруський час не відігравали ролі виключно білизни. В теплу пору року вони були одночасно і верхнім одягом. Чоловічі сорочки були короткими, до колін. Існувало два способи носити сорочку — «навипуск», підперезавши поясом, та заправленою у поясний одяг. Верхнім одягом чоловіків і жінок був також плащ. Давньоруські плащі являли собою прямокутне або квадратне полотнище, розмірами 1–1,5 x 1,5–2 м, зшите із кількох пілок тканини. Плащі накидали на плечі і застібали на правому плечі застібкою-фібулою або просто зав'язували. Вони закривали тільки половину верхньої частини тулуба, залишаючи вільною праву руку. Обов'язковою та функціонально необхідною складовою частиною у давньоруських чоловічих костюмах були пояси. До поясів кріпилася як зброя, так і інші необхідні речі — кресало, кремінь, ніж, точильний брусок, гребінець. Нерідко ці речі

носили в шкіряній сумці, яка теж кріпилася до пояса. Сумки, як і пояси, прикрашалися бронзовими або срібними орнаментованими бляшками. Найбідніші носили лічками та постолі, які шили із шкіряної заготовки чотирикутної форми, згинаючи і зшиваючи її поверх стопи та на п'ятці. До ніг поршні і личаки поверх онуч кріпилися конопляними шнурками. Найбагатші мали чоботи. Чоловіки носили досить довге волосся, вуса дещо підстрижені й невеликі бороди. Поширеними були «шапки», які дуже різнилися відповідно до соціального статусу їх господаря. Як правило, дівчата ходили з непокритими головами, з розпущеним або заплетеним у коси волоссям, яке притримувала зв'язана на потилиці стрічка. Заміжні жінки пов'язували голову платками чи рушниками. Невід'ємною частиною чоловічих і жіночих костюмів були прикраси. Жінки прикрашалися скроневими кільцями та колтами. Найпоширенішою чоловічою прикрасою була *гривна*, її носили князі і бояри, нею нагороджували вірних слуг і дружинників.

Їли м'ясо дичини, а також яловичину(волоvinу), телятину, вепровину, баранину та ін. М'ясо варили в казані або пекли. Згадується також свиняче сало. За прикладом степовиків жилилися також кониною, хоч рідко. З домашньої й дикої птиці згадуються кури, гуси, голуби, лебеді, журавлі, тетереви, рябчики. Дуже багато вживали риби, якої була сила-силенна в озерах і ріках, крім того, релігійні канони приписували часті пости. Пили молоко коров'яче й овече. З молока робили сир, але про масло звісток не маємо. Споживали також яйця. Городини було тоді небагато: ріпа, часник, цибуля, може огірки, зі стручкових рослин горох, боб, сочевиця. Найдорожчою приправою була сіль, яку експортували із Західної Русі. Культурний розвиток Київської Русі створив підґрунтя, на якому пізніше постали різноманітні у своїх проявах та самобутні за своїм характером культури українського, російського та білоруського народів.

Давньоруська держава залишила яскравий слід у світовій історії IX - XIII ст. її внесок до середньовічного політичного, економічного, суспільного й культурного життя був надзвичайно вагомим. Головне значення Давньоруської держави полягає в тому, що вона протягом п'яти століть історичного розвитку українського народу охоронила його від знищення і забезпечила розвиток державності, господарства, культури. Утримання держави було великим успіхом і результатом плідних державотворчих зусиль багатьох поколінь. Давньоруська держава створила підвалини для формування трьох східнослов'янських народностей, забезпечувала їх розвиток та налагодження соціально-економічних, політичних і культурних взаємовідносин між ними.